

MILLIY ADABIYOT
SHAKLLANISHIDA
JADIDCHILIKNING
O'RNI

ISBN 978-9910-716-77-5

9 789910 716775

MILLIY ADABIYOT SHAKLLANISHIDA JADIDCHILIKNING O'RNI

MILLIY ADABIYOT
SHAKLLANISHIDA
JADIDCHILIKNING
O'RNI

*Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman
materiallari*

2025-yil, 20-21-may, Termiz

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI

MILLIY ADABIYOT SHAKLLANISHIDA JADIDCHILIKNING O‘RNI

**(Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari)
2025-yil, 20–21-may, Termiz**

Toshkent – 2025

UO‘K 821.512.133.09(06)
KBK 83.3(50‘)
M 50

Milliy adabiyot shakllanishida jadidchilikning o‘rni (Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari, 2025-yil 20–21-may, Termiz) [Matn] / nashrga tayyorlovchi N.Egamqulova; muharrir Sh. Hakimova. – Toshkent: Muharrir nashriyoti, 2025. – 532 b.

ISBN 978-9910-716-77-5

Tarixiy haqiqatlarga boy Turkiston jadidchilik harakati va uning natijasida yuzaga kelgan jadid adabiyoti dunyo ilm ahli e’tiborida bo‘lib kelgan. Mazkur adabiyotning buyuk namoyandalari yaratgan asarlar ilm-ma’rifatni targ‘ib etish, insoniy kamolotni ulug‘lagan ideallarni kuylash orqali jahon badiiy-estetik tafakkuri taraqqiyotiga beqiyos xizmat qilgan.

Ushbu to‘plam O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 27-dekabrda “Turkiston jadidchilik harakatining asoschisi, atoqli adib va jamoat arbobi, noshir va pedagog Mahmudxo‘ja Behbudiy ta’vulludining 150 yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi Qarori ijrosini ta’minlash maqsadida hamda O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024-yil 27-dekabrda tegishli buyrug‘iga muvofiq ishlab chiqilgan bo‘lib, Termiz davlat universiteti rektorining 2025-yil 22-aprelda buyrug‘iga ko‘ra 2025-yil 20-21-may kunlari “Milliy adabiyot shakllanishida jadidchilikning o‘rni” mavzusida o‘tkazilgan Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallaridan iborat.

To‘plam materiallari jadidchilik tarixi bilan shug‘ullanuvchi olimlar, ilmiy tadqiqotchilar hamda keng kitobxonlar ommasiga mo‘ljallangan.

Maqolalarning ilmiy asoslari, keltirilgan dalillarning haqqoniyligi uchun mualliflar mas’ul.

UO‘K 821.512.133.09(06)
KBK 83.3(50‘)

ISBN 978-9910-716-77-5

© “Muharrir nashriyoti”,
Toshkent, 2025

Tashkiliy qo'mita

Dr. Toshqulov A.H	Termiz davlat universiteti rektori
Dr. Shaydullayev A.Sh.	Termiz davlat universiteti
Dr. Shofiyev O.B.	Termiz davlat universiteti
Dr. Tog'ayev G'.E.	Termiz davlat universiteti
Dr. To'rayev R.N.	Termiz davlat universiteti
Dr. Axmedov H.Y.	Termiz davlat universiteti
Dr. Arslonov A.K.	Termiz davlat universiteti
Dr. Eshmuminov A.A	Termiz davlat universiteti
Dr. Omonturdiyev N.	Termiz davlat universiteti
Dr. Abdirashidov Z.Sh.	Anqara Hoji Bayram Vali universiteti
Dr. Yelok V.S.	Anqara Hoji Bayram Vali universiteti
Dr. Karkınlı R.	Otaturk universiteti
Dr. Yavuz C.	Olmaota Menajment universiteti
Dr. Binnatova A.U.	Ozarbayjon Ilmlar akademiyasi
Dr. Yuldashev N.T.	Termiz davlat universiteti
Dr. Murtazoyev B.X.	Termiz davlat universiteti
Dr. Raimova S.Z.	Termiz davlat universiteti
Dr.Egamqulova N.B.	Termiz davlat universiteti

Ilmiy hay'at

Dr.Hakim Ahmedov (O'zbekiston)	Termiz davlat universiteti
Dr.Abdumurod Arslonov (O'zbekiston)	Termiz davlat universiteti
Dr.Asqar Eshmuninov (O'zbekiston)	Termiz davlat universiteti
Dr.Nurali Omonturdiyev (O'zbekiston)	Termiz davlat universiteti
Dr.Zaynabidin Abdirashidov (Turkiya)	Anqara Hoji Bayram Vali universiteti
Dr. Veli Savaş Yelok (Turkiya)	Anqara Hoji Bayram Vali universiteti
Dr.Bahodir Karimov (O'zbekiston)	Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
Dr.Normat Yuldashev (O'zbekiston)	Termiz davlat universiteti
Dr.Ibrahim Atabey (Turkiya)	Anqara Hoji Bayram Vali universiteti
Dr.Bobonazar Murtazoyev (O'zbekiston)	Termiz davlat universiteti
Dr. Sayyora Raimova (O'zbekiston)	Termiz davlat universiteti
Dr.Nodira Egamqulova (O'zbekiston)	Termiz davlat universiteti
Sarvarbek Tuliboyev (O'zbekiston)	Termiz davlat universiteti
Dr.Eshnazar Jabborov (O'zbekiston)	Termiz davlat universiteti
Dr.Muhayyo Xamrayeva (O'zbekiston)	Termiz davlat universiteti
Dr.Go'zal Ximmatova (O'zbekiston)	Termiz davlat universiteti
Dr.Hurriyat Xudoymurodova (O'zbekiston)	Termiz davlat universiteti
Dr.Feruza Sultonqulova (O'zbekiston)	Termiz davlat universiteti
Dr.Yulduz Xaitova (O'zbekiston)	Termiz davlat universiteti
Zoir Yallaqayev (O'zbekiston)	Termiz davlat universiteti
Nilufar Abdullayeva (O'zbekiston)	Termiz davlat universiteti
Feruza Hafizova (O'zbekiston)	Termiz davlat universiteti
Shuhrat Lolayev (O'zbekiston)	Termiz davlat universiteti
Ulug'bek Hamdamov (O'zbekiston)	Termiz davlat universiteti
Alibek Omonturdiyev (O'zbekiston)	Termiz davlat universiteti
Mahfuza Muxtorova (O'zbekiston)	Termiz davlat universiteti
Botir Oqbo'tayev (O'zbekiston)	Termiz davlat universiteti
Dr.Almaz Ulvi Binnatova (Ozarbayjon)	Ozarbayjon Ilmlar akademiyasi
Dr.Aynur O'z O'zcan (Turkiya)	Anqara universiteti

17. Tağızadə, Əjdər. “Füyuzat” jurnalı və onun ideoloji əsasları. – Bakı, 2010.
18. To‘laganov, Nadirbek. Mahmudxo‘ja Behbudiy va Oyna jurnalı. – Səmərqənd, 2012.
19. Türkoğlu, İsmayıl. İrşad qəzeti və onun milli oyanışdakı rolu. – Bakı, 2017.
20. Zeynallı, Cahangir. Maarifçilik və Azərbaycan mətbuatı. – Bakı, 2012.
21. Абдурахманов, Полат. Туркестанские джадиды и их печатные органы. – Москва, 2018.
22. Ташкентский Исламский Университет. Джадидизм: истоки и эволюция. – Ташкент, 2010.
23. Юнусов, Ш. Туркестанская пресса и цензура в период Российской империи. – Ташкент, 2015.

“AL-ISLOH” JURNALIDA TA’LIM ISLOHI MASALASINING YORITILISHI

Qo’ldosh PARDAYEV,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek

tili va adabiyoti universiteti

O‘zbek adabiyoti tarixi va matnshunoslik

kafedrası professori, filologiya fanlari doktori

tel: +90 937-65-86

(O‘zbekiston)

Rezyume. Turkiston xalqlari tarixining murakkab davrida nashr etilib turgan jadid ziyolilarining “Oyna”, “Sadoi Turkiston”, “Sadoi Farg‘ona” kabi nufuzli nashrlaridan “Al-Isloh”(1915–1918) jurnali ta’lim islohiga doir she’riy asarlar va publitsistik maqolalar tadqiq qilingan. Materiallardagi yosh avlod ta’lim-tarbiyasi, maktab va madrasalardagi o‘qitish tizimi masalalari o‘rganilib, ilmiy-nazariy xulosalar chiqarilgan.

Kalit so‘zlar: maqola, she’r, ta’lim-tarbiya, maktab, millat, milliy uyg‘onish, ma’rifat va jaholat, matbuot, dars, eski usul, yangi usul.

Resume. The research focused on the poetic works and journalistic articles on educational reform in the journal “Al-Isloh” (1915-1918) from such influential publications of the new intelligentsia, such as “Oyna”, “Sadoi Turkiston”, “Sadoi Ferghana”, which were published during the difficult period of the history of the peoples of Turkestan. The issues of education and upbringing of the younger generation, the education system in schools and madrasas in the materials were studied, and scientific and theoretical conclusions were drawn.

Key words: article, poem, education, school, nation, national awakening, enlightenment and ignorance, press, lesson, old method, new method.

XX asr tongida millat ziyolilarining Turkiston xalqiga ma’rifat tarqatishdagi xizmatlari beqiyosdir. Ular ma’naviy-ma’rifiy ruhda-
gi, o‘tkir publitsistik maqolalari bilan millatni uyg‘otishga, jaholat iskanjasidan ma’rifat yuksakligiga olib chiqishga intildi. Yoshlar tarbiyasiga, maktablarni isloh qilishga katta ahamiyat qaratdi. Jumladan,

Mahmudxo‘ja Behbudiy “Padarkush” dramasida ilmsizlik oqibati xorlik ekani g‘oyasini ilgari surdi. Munavvarqori Abdurashidxonov esa 1903-yildan jadid maktablari ochib dars berish barobarida “Adibi avval” (1907), “Adibi soniy” darsliklarini yozdi. Abdulla Avloniyning “Birinci muallim” (1909), “Ikkinchi muallim” (1912) nomli darsliklari, “Turkiy guliston yoxud axloq”, “Adabiyot yoxud milliy she’rlar” kabi qo‘llanmalari ham ayni maktab islohiga qaratilgan edi.

Shubhasiz, “Al-Isloh” jurnali ham bu vazifadan chetda turgan emas. Jurnal sahifalarida ta’lim islohi mavzusida va ma’rifatga targ‘ib etuvchi turkum maqolalar, she’riy va nasriy asarlar e’lon qilingan. Jumladan, Mahmud Alizoda Toshkandiyning “Milliy aloqa” she’rida bunday yozilgan:

Bizda ko‘p jahl-u g‘azab, arbobi g‘aflat ichra biz,

Ma’rifat ilm-u funun aylab kirom isloh qil...

To‘y uchun sarf aylagaymiz necha yuz dinorlar,

Rusum deb isroflar ming-ming diram isloh qil.

Masjid-u maktab madoris sori qilg‘il nazar,

Onlari ilm-u odobda muntazam isloh qil. [Ал-Ислож, 1916, №3:12].

Shoirning ushbu misralarida Turkiston xalqi hayotidagi qolokliklarni, ma’rifatsizlikni isloh qilish g‘oyasi mujassam. To‘ylarni ortiqcha xarajatlar bilan dabdabali o‘tkazishga zo‘r berilayotgani, yana buning urf-odat deya talqin etilayotgani uning haqli e’tiroziga sabab bo‘ladi. Ma’rifat targ‘ibi, maktablar islohi muammosi Saidahmad Vasliy ijodida ham alohida o‘rin tutadi. Jumladan, “Al-Isloh” jurnalining 1916-yil 5-sonida olimning “Har musulmonning arab tilig‘a oshno bo‘lishi zarur” nomli maqolasi e’lon qilingan. Maqolada Turkiston aholisining arab tilini o‘rganishi, Qur’on va hadis ma’nolarini tushunishi, ota-bobolarimizning bu tilda yozilgan kitoblarni o‘qib, ma’rifat hosil qilishi zarurati ta’kidlanadi. U kuyunchaklik bilan yozadi: “Katta-katta shaharlarimizda, buyuk-buyuk madrasalarimizda xiyli talabalar kamoli ixloslari ilan sarfi umru sarfi aqcha qilib, oxir qasd etub tahsil qiladurg‘on darslaridin va o‘qub yurgan ilmlaridin bir durustroq nimarsa hosil qilmasdan, ko‘ngillari qorayub, xafaliklaridin ikki uch yil badalida boshqa bir ish ixtiyor qilurlar...” [Ал-Ислож, 1916, №5:123]. Muallif yosh avlodning aziz vaqtini

behuda o'tkazib, ko'cha changitib, ot choptirib yurishidan, boylarning farzandlari maktab va madrasalarni pora berib tamomlashidan, oqibatda o'z oilasiga fojia keltirishidan iztirobga tushadi. Vasliy birgina diniy bilimlar bilan chegaralanib qolmay, dunyoviy bilimlarni ham o'rganish zarurligini uqtiradi. Jaholatda qolgan "qora xalqning oqarishi"da birdan-bir vosita ma'rifat ekanini alohida ta'kidlaydi. Vasliyning "Al-Isloh" jurnali 1915-yil 17-sonida chop etilgan "Islohi tadris haqida" sarlavhali musaddasi bu jihatdan diqqatga sazovordir.

She'rda dars islohi din-u shariat jismiga jon bag'ishlashi, dars "ko'ngillar ichra toza ruh hosil aylashi" haqidagi teran fikr betakror badiiyat bilan ifodalanadi. "Dars isloh o'lmasa, o'lmas biza fayz-u futuh" deya o'sha vaqtda Turkistonda ta'lim tizimi zamon talablari-ga javob bermay qolganidan iztirob chekadi. Ayniqsa, shoirning "Bu zamonda olim o'lmoqg'a kerakdur umr-u Nuh" degan so'zlari bu iztirobning naqadar cho'ng ekanini ko'rsatadi. Vasliy kuyinish bilan-na cheklanmaydi. Bu holatdan chiqish choralarini izlaydi. Natijada, "Osmoni ilm uchundir nardbon islohi dars" degan xulosaga keladi:

Necha toliblarni ko'rdim – o'zlari as'hobi ilm,

Bo'l mamishlar sa'yu ko'shish aylabon arbobi ilm,

Ming tashakkurlar qilurdim har na bu tullobi ilm,

Bu kabi toliblaradur, izz-u sha'n islohi dars,

Osmoni ilm uchundur nardbon islohi dars.

Boshqa jadid bobolarimiz kabi Vasliy Samarqandiy ham Turkistonning o'sha davrdagi holatiga tanqidiy nazar bilan qaraydi. "Islarlari darsxonalarda "iyob ila zihob" – kelmag-u ketmaktangina iborat bo'lgan, asosiy vazifasini – bilmag-u bildirmakni unutgan tolibi ilmlarni ko'rib, ularning holiga achinadi. "Aylasak islohi tadris, ey guruhi mustatob, Bo'lmas erdi holati avlodimiz bo'yla xarob" deya taassuf qiladi. Jaholatdan najot topmoqning yagona chorasi darsni – ta'lim tizimini isloh qilish ekanini ta'kidlaydi.

Musaddasning so'nggi bandida shoir ilm-ma'rifat yo'lida beg'araz xizmat qilayotgan tahamtanlar – pahlavonlar borligi uchun shukr aytadi. Islohi dars ikki dunyo naf'iga xizmat qilishini aytib, shunga da'vat etadi:

Ori-ori bor erur yuzdan biri ahli kamol,

Aylayur xizmat shariatning yo'lida qadri hol,

Shu tahamtanlar baqoi shar' uchun aylar xayol,
Bu sharaflik fikr ilan, isloma yondoshmaz zavol.
Alg'araz islom uchundur pushthon islohi dars,
Ikki dunyo naf"ig'adur bahri kon islohi dars.

Ta'kidlash joizki, "Al-Isloh" jurnalida ta'lim islohi masalasida eng faol eshtirok etgan muallif Vasliydir. Uning "Al-Isloh" 1915-yil 13-sonida "Himmat ur-rajo" nomli maqolasi e'lon qilingan. U maqolada maktab va madrasalarning qurilish reja loyihasidan tortib, dars xonalarining ichki jihoz uskunalarigacha, dars necha yil bo'lishi kerak, bir kunda necha fan o'qitilishi zarur, talabalarning darslarni o'zlashtirishi va imtihon olish usuli qanday bo'lmog'i lozimligi haqida batafsil to'xtaladi. Turkiston ziyoli va ulamolariga quyidagi savollar bilan murojaat qiladi:

- "1. Muddati tahsil necha sana bo'lmog'i kerak?
 2. Har sanada necha oy tahsil ayyomi bo'lur?
 3. Har haftada necha kun dars o'qilur?
 4. Har tahsil kunlari necha dars o'qilsa nofi' bo'lur?
 5. Bir sana o'qitilmish kitobning necha darsg'a taqsim bo'lmog'i lozim?
 6. Har darsning miqdori necha satru va yoki necha sahifa bo'lmoq vojib?
 7. Shogirdlarning tushunmamlari lozimmu? Yoki darsxonaga kirib chiqsa bo'lurmi?
 8. Madrasalarg'a jahd ila shogirdni ma'lumotli qilmaklari vojibmu? Yoki kun o'tkarub, shogirdlarni boshqa ishlarg'a mardikor qil-salar joizmu?
 9. Ijzat olib xatmkarda bo'lmak uchun rusumiy darslarni bilmak, ulum va funung'a olim bo'lmak lozimmu? Yoki bir vaqti jamoag'a sherik al-dars bo'lib, kelib-ketib, uch-to'rt so'm berib, mullajaloli javon bo'lsa kifoyami?
 10. Har kim o'z boshicha umr kechurub, vaqflarni yeb, mudarris men deb yursa bo'lurmu? Yoki ulug' ulamolarning hukumat taraf-laridan nazorat va tahqiqi farzmi?" [Ал-Ислож, 1915, №13:86]
- Saidahmad Vasliyning savollari yosh avlod kamoli, millat istiqboli bilan bog'liq ekani ayon ko'rinib turibdi. "Al-Isloh" bu muammoga asosiy e'tiborni qaratganini ta'kidlash kerak. Bu masalaga boshqa zi-

yolilar ham befarq qaragan emas. Ular ham muhokama va munozara-da faol ishtirok etdi. Aynan yuqoridagi Vasliy savollariga javoban buxorolik Ziyovuddin qori jurnalning 1915-yil 17-sonida “Insonning bir necha vazifasi va saodati” sarlavhali maqolasini e’lon qildi. Muallif fikricha, tahsil o’n besh yilga mo’ljallangan bo’lib, yigirma bir xil darsni ko’zda tutadi. Bir yilda to’qqiz oy o’qish, haftasiga besh kun, har kuni ikki fan o’qilishini ta’kidlaydi. Ya’ni iqtidorli talabalar ta’limni o’n ikki yilda yakunlashini uqtiradi. U yozadi: “Saidahmad Vasliy janoblari bir maqola yozib, ommaning sa’yu g’ayratini va ham fikrlarini “Al-Isloh” vositasi ila maydong’a qo’ymoqlarina rajo etmishdur... Biz ham fikrimizni bayon edub, ba’zi savollarina javob beramiz, lekin bizning fikrimiz hammadan avval jadval bo’yladur:

№	Peshindan avval	Peshindan so’ng
1	Birinchi yil – sarf	Odobi ta’lim va munozara
2	Ikkinchi yil – nahv	Tarixi umumiy
3	Uchinchi yil – nahv	Tarixi umumiy
4	To’rtinchi yil – mantiq	Hisob
5	Beshinchi yil – mantiq	Handasa
6	Oltinchi yil – hikmat	Hayot
7	Yettinchi yil – hikmat	Nujum
8	Sakkizinchi yil – balog’at	Aruz
9	To’qqizinchi yil – balog’at	Qofiya
10	O’ninchi yil – usul	Farz ul-ashara
11	O’n birinchi yil – usul	Ilmi qiroat
12	O’n ikkinchi yil – aqoid	Fiqh
13	O’n uchinchi yil – aqoid	Fiqh
14	O’n to’rtinchi yil – tafsir	Hadis
15	O’n beshinchi yil – tafsir	Hadis”

Shu kabi ta’lim olish jarayonini jadval asosida ko’rsatadi. Maqola so’ngida Turkiston ulamolariga xitob qilib, maktab va madrasalar-ning ayanchli ahvoliga kuyinib, quyidagicha bong uradi: “Ey! Ustoz va ulamolar, endi vaqtni zoye etmangiz, bizlarning va o’zlarimizning moziy (o’tgan zamon) va istiqbolimizni tushuningiz: kim eduk, na

o'lduk, na o'lajag'miz, fikr eytingiz! Vatan va millat avlodining ta'lim-tarbiyati sizlarning hamiyat va g'ayratingizga bog'lidir" [Ал-Ислюх, 1915, №17:516].

Ta'kidlash joizki, yosh avlod ta'lim-tarbiyasi masalasida ulamlarning fikrlari turlicha bo'lgan. Ba'zilar eski usul barobarida yangi usul jadid maktablarining ham tarafdori edi. Ayrımlari esa jadid maktablariga tanqidiy fikr bildirgan. Bu toifa yevropa madaniyati musulmon bolalariga salbiy ta'sir ko'rsatishidan saqlanmoq zarur, deb hisoblagan. Saidahmad Vasliy "Sadoyi Farg'ona" gazetasida chop etilgan "Usuli jadid" maqolasida yangi usuli eski o'qitish tizimidan afzal ekanini sodda va tushunarli qilib quyidagicha bayon etadi: "Emdi yangi tartibda o'qitmoqni ma'nosi shulki, maktabga kirgan bolaga saboq berish bilan bir vaqtda harflarni yozib ko'rsatur. Yangi tartibda o'qigan bola 4–5 oyda o'qimoq va yozmoqni o'rganur..." Vasliy ushbu maqolasida 10–12 yil o'qigan mullalar eng muhim ilmlardan bexabar qolganlarini ta'kidlash bilan birga, ularning madrasalarda o'rgangan bilimlari amaliy hayot ehtiyojlaridan juda uzoq bo'lgani hamda jamiyat taraqqiyotiga xizmat qilmay, amaliyotdan ajralib qolgani haqida muhim ijtimoiy-siyosiy masalani ham ilgari surgan edi". [Абдуазизова, 2000:166.]

"Al-Isloh"ning 1915-yil 8-sonida chop etilgan mulla Abdulg'af-forxo'janing "O'quv va yozuvlarning haqiqiy boislari" nomli maqolasi ham ta'lim-tarbiya masalasiga bag'ishlangan. Maqolada insonlarning ta'lim-tarbiya olishi nechog'lik muhim ekani ta'kidlandi. Talabalarning yuqori darajada o'quv va yozuv salohiyatiga ega bo'lib, kamolotga erishishi zarurligini falsafiy fikrlar bilan tushuntiradi. Ong, aql va ilm insonlar bilan hayvonni bir-biridan ajralib turishini, ilmi va ilmsiz kishining turmushidagi yashash sharoiti misolida so'z yuritib bunday yozadi: "O'quv va yozuvlarning insonlarga zarur ekanligi har kimga ma'lumdur, na uchunkim, o'quv va yozuv bilgan odam ila bilmagan odam miyonasida har vajdin osmon ila yercha farq bordur..." [Ал-Ислюх, 1915, 8:234.] deb nihoyatda asosli so'zlarni keltirib yozadi u.

Jurnalda xuddi shu mazmundagi maqolalar ketma-ket chop etilgan. Jurnalning 1915-yilgi 13-sonida nashr qilingan Zuhridin Fathiddinzodaning "Musulmonlarga rajo" sarlavhali maqolasida ham

o'lkada kechayotgan jadid va qadimchilar munozaralari haqida so'z boradi. Maqoladan bilinadiki, muallif masalaga xolis yondashgan. Uningcha, ziyoli va ulamolar ittifoq bo'lib ish tutishi, bir-biri bilan yaxshi munosabatni tiklab, yoshlar ta'lim-tarbiyasiga jiddiy e'tibor qaratishi zarur. Vatan va millat istiqboli shuni taqozo etadi.

Bunday qarashlar Mullo Hoshim Hayratiy asarlariga ham xosdir. U Turkiston xalqining ma'rifatsizligini, ta'lim tizimining talabga javob bermay qolgani, ziyolilar ta'lim masalasida bir tan-u bir jon bo'lib ish ko'rmayotgani, jaholat botqog'iga botishining bosh sababi jadid-qadim munozaralari deb bildi. Ayni shu masalada jurnalning 1917-yil 14-sonida chop etilgan "Munosib zamon" nomli she'rida bunday yozadi:

Qayda rahmat bizni Turkistonni bu kirdorig'a,

Doimo qo'ygay qadam bir-birlarin ozorig'a,

Gina molin keltirur nafsoniyat bozorig'a,

Ittifoq o'lmay diyorin berdilar ag'yorig'a,

To bu dam voqif emas bu qissani asrorig'a... [Ал-Ислож, 1917, 14:331].

Shoir ittifoq haqida fikr bildirar ekan, mustamlakachilik davrida bu ishda muvaffaqiyatlarga erishishning birdan-bir yo'li o'lkada o'zaro ixtiloflarga barham berib, ahillik bilan ilm-fanni rivojlantirish ekanini aytadi. Xalqning ittifoqsizligi natijasi o'laroq, millatning shunday ayanchli ahvolga, mustamlakachilik girdobiga tushib qolganini ta'kidlaydi. Bu jihatdan Vasliyning "Ittifoq xususida" deb nomlangan she'ri ham diqqatga molik:

Naf'i shaxsiy ayladi doim parishon holingiz,

Bu sababdin ketdi sizdin davlat-u iqbolingiz,

Bo'lmadi naf'i umumiy g'oyai a'molingiz,

Bas emasmu ushu urush-u janjolingiz... [Ал-Ислож, 1917, 20:234]

Vasliyning fikri ham yuqoridagi qarashlarga mutanosib. Uningcha ham, hukumat boshqa millat qo'liga o'tishining bosh sababi – ittifoqsizlik. Qachon millat ittifoq bo'lib ish ko'rsagina, yosh avlodni tarbiyalash, millatni uyg'otish, Vatanni ozod qilish, xalq ma'naviyatini yuksaltirish, turmushini farovonlashtirish mumkin, degan fikrni ilgari surdi.

Bunday ma'rifatsizlikdan iztirob ifodasi Mubashshirxon asarlari-

da ham namoyon bo‘ladi. Jurnalning 1916-yil 6-sonida chop etilgan muxammasida shoir hayron: nega bizning millatimiz g‘aflat uyqusi-ni bunchalar suyadi, vahshiylikdan, ilmsizlikdan ne yaxshilik ko‘rdi ekanki, ajralgisi kelmaydi:

Zillat ermasmu sanga bir ittibo‘ing bo‘lmasa,

Sunnati payg‘ambara bir amsoling bo‘lmasa,

Vojiboti nafsinga bir ihtizoring bo‘lmasa,

Doimo bid‘atni istab imtino‘ing bo‘lmasa,

Ey zamona, zillating jam o‘ldi, kam o‘lg‘oncha yo‘q.

Mubashshirxonning jaholat, qorong‘ulik qurboni bo‘lgan Turkiston xalqiga yuragidan achinib ularni uyg‘otishga, ya‘ni jamiyatda o‘zining munosib o‘rinlarini topishga, ilm olishga, taraqqiyga undab yozgan bu she‘ri o‘sha kurashli yillarning marshidek jaranglaydi:

Qodir Olloh senga verdi, sen ango hech bermading,

Gustarildi sango rohing, sen ango hech kirmading,

Dunyoviy taxvif ila ogohlanaring bilmading,

Oxirat sahosida sarson o‘loring bilmading,

Ey zamona, zillating jam o‘ldi, kam o‘lg‘oncha yo‘q. [Ал-Ислох, 1916, 6:186]

Shoir davr hayotida yuz berayotgan voqealarni, ma‘rifatparvarlik g‘oyalarni she‘riyat oynasida haqqoniy aks ettirdi, davr va sharoit taqozo etgan talablarni ko‘tarinki ruhda, shior-chaqiriqlar vositasida keng ommaga yoyishga harakat qildi. “Dunyoviy taxvif ila ogohlanaring bilmading” deya u faqat ilm-fanni o‘rganish yo‘li bilangina jaholat-u xudbinlikdan qutulish mumkin, deb o‘ylaydi. Shuning uchun ham xalqni, avvalo yoshlarni kitob-jurnal o‘qib, ilm cho‘qqilarini egallab, dunyo voqealaridan voqif bo‘lishga undaydi.

XX asr boshlaridagi ma‘rifatchilik harakati jamiyat hayotini isloh qilish masalasini kun tartibiga qo‘yar ekan, bunda yosh avlod ta‘limi muammo darajasiga ko‘tarildi. “Al-Isloh”dagi she‘riy asarlar va publitsistik maqolalar ayni shu muammo yechimiga qaratilgani ham buning tasdig‘idir.

Umuman, “Al-Isloh” jurnalni milliy uyg‘onish davrining boshqa nashrlari qatori millatni asriy jaholat girdobidan olib chiqish, taraqqiy etgan millatlar darajasiga ko‘tarilishi kabi zamonning eng dolzarb va hech qachon eskirmaydigan vazifasi yo‘lida xizmat qildi.